

Utbildning som en praktik för rättvisa

– Ett Lévinas-perspektiv

Sharon Todd

Beginning with the idea that justice is both an ethical and political relation to difference, this essay is a summary of an ongoing research project into how educational practices promote conditions of justice. Philosophically informed by the work of Emmanuel Lévinas, the study provides a philosophical analysis across three themes in social justice education: democracy, citizenship and human rights, and examines these themes within two social democratic states, Canada and Sweden. The three main questions guiding this research are: 1) How do educational practices promote conditions of justice as they promote conditions of ethics? 2) How do conceptions of justice rooted in an attention to difference provoke a renewed understanding of what it means to educate for social justice? and 3) What kind of ethical responsibilities do teachers and institutions have within social democracies that uphold justice as central to their very existence?

Denna artikel sammanfattar ett forskningsprojekt som sponsrats av Kanadas samhällsvetenskapliga och humanistiska forskningsråd. Syftet med projektet är att studera och diskutera teorier om rättvisa som en implicit praktik i de dagliga undervisningsrutinerna. Detta arbete vill visa att rättvisa har både en etisk och en politisk relation till skillnader och leder Emmanuel Lévinas etiska filosofi in i samspråk med utbildning, både metodologiskt och teoretiskt. Projektet har som mål att undersöka hur institutionella praktiker bidrar till förståelse för innebörden av att vara rättvis och att ur filosofisk synpunkt utforska lärarnas och institutionernas etiska ansvar, i synnerhet i socialdemokratier som intresserar sig för frågor om social rättvisa i utbildningen.

Riktlinjerna för undersökningen kan sammanfattas med hjälp av tre inbördes relaterade frågor:

- 1) På vilket sätt främjar utbildningspraktiker förutsättningarna för rättvisa på samma sätt som de främjar förutsättningarna för etik?
- 2) På vilket sätt väcker sådana uppfattningar om rättvisa som har sin grund i uppmärksamhet på skillnader, en förnyad förståelse för vad det innebär att uppfostra människor till social rättvisa?
- 3) Vilken typ av etiskt ansvar har lärarna och institutionerna inom socialdemokratier, som framhåller rättvisa som något centralt för själva sin existens?

Kontext och bakgrund

Inom pedagogiken har sambandet mellan rättvisa och etiskt ansvar en lång och mångfacetterad historia som sträcker sig från Platon till den postmodernistiska filosofin. Emellertid vilar begreppet rättvisa inom utbildningsteorin till stor del på två formuleringar: den liberalistiska framställningen av rättvisa som baseras på konkurrerande individuella intressen (ett synsätt som sträcker sig från Hobbes till Rawls) och en mer socialdemokratisk framställning som anser rättvisa vara knuten till samhällsgemenskapen (den mest bekante förespråkaren inom utbildningen är här John Dewey).

På senare tid har kanske den liberalistiska positionen varit den mest uppmärksammade, i synnerhet inom den debatt som förs inom etik och utbildning, mellan dem som förespråkar en omsorgsetik och dem som förespråkar en rättviseetik. Omsorgsperspektivet (Noddings 1984, 1994, Held 1995, 1997), som vanligen omfattas av feministforskarna, har inriktat sig på kvalitén i omsorgsrelationerna i sådana institutionella sammanhang som skolor. Detta perspektiv har framhävt behovet att erkänna betydelsen av situation-sanknutna omständigheter när det gäller att ge omdömen och fatta beslut. Dessutom betraktas ömsesidighet, empati och samstämmighet som grundläggande för etiska praktiker. På den andra sidan av debatten är den liberalistiska betoningen av rättvisa inriktad på hur abstrakta principer om rättvisa och jämlikhet kan institutionaliseras (t ex Rawls 1971, 1993). Det moraliska sättet att resonera blir mindre inriktat på den omedelbara kvalitén i mänskliga relationer och mer på rationella omdömen. En sådan uppfattning av rättvisa har emellertid lett till att man också uppfattat de begränsningar som ligger i den liberalistiska principen att utbildning skall gälla på samma sätt för alla (Strike 1999a) och att tillgodose allas behov i pluralistiska samhällen (Taylor 1992).

Trots dessa skillnader har man under de senaste åren kommit varandra närmare i dessa debatter (se t ex Katz, Noddings & Strike 1999, Clement 1996, Callan 1992). Det finns faktiskt de som föreslår att ramen för förståel-

sen av det moraliska livet måste sträcka sig utöver både omsorg och rättvisa (Strike 1999b). Man antar att båda perspektiven har mycket att erbjuda varandra när det gäller synen på omsorgsrelationer som uttryck för en rättvis samhällsgemenskap och att rättvisa är meningslös utan hänsyn till konkreta Andra.

Ändå är dessa perspektiv varken enbart motsatser eller komplementära. Vad båda åsikterna har gemensamt är antagandet att det finns något som är gemensamt för alla människor. Detta gäller oavsett om man ser det i termer av ömsesidighet i omsorgsrelationen, vilket förutsätter att den som åtnjuter omsorg bör handla på ett ansvarsfullt sätt mot den som ger omsorg, eller i termer av rättvisa och jämlikhet där varje individ förtjänar samma behandling. Trots att omsorgsperspektivet har börjat ägna sig åt svårigheterna med ömsesidigheten, till exempel när det gäller sociala skillnader (Thompson 1998), återstår likväl i stor utsträckning en godtycklig syn på skillnader inom det liberalistiska perspektivet på rättvisa.

Vad beträffar genomförandet av abstrakta principer som stöder lika behandling av alla förutsätter en liberalistisk uppfattning av rättvisa att människor skall behandlas lika oberoende av sociala och andra skillnader. Med risk att alltför mycket förenkla denna position måste stödet för en rättviseetik ses som en förståelse för att skillnader är "godtyckliga", "icke väsentliga" kännetecken hos personligheten. Det vill säga, trots att individer kan ha konkurrerande intressen och vara bosatta inom socialt olika områden, är rättvisa ett förnuftsmässigt svar på mänskliga likheter snarare än på skillnader.

Om vi i stället uppmärksammar de komplexa sociala relationer som kännetecknar rättvisepraktiker har de feministiska och samhällsinriktade kritikerna av den liberalistiska synen, i likhet med sina omsorgsetiska motparter, också utmanat jämställandet av jämlikhet med likhet och den abstrakta och allmängiltiga naturen hos rättvisepinciperna (se t ex Benhabib 1996, Young 1991, 1996). Enligt dessa synsätt är det emellertid det vidare sociala intresset och vårt därav följande ansvar gentemot Andra inom det sociala området som står på spel i de etiska omdömena när det gäller rättvisa. Ändå återstår, också inom dessa kritiska uttalanden, ett behov att mera ingående undersöka i vad mån skillnaderna inte bara bottenar i ett lager av subjektivitet (till exempel ens sociala tillhörighet) som rättvisa och ansvar måste ta hänsyn till, utan att de är en oundviklig dimension i mänsklig relationalitet. Vad skulle det innebära om vi satte rättvisa i relation till skillnader snarare än till likheter?

Trots att det planerade forskningsprojektet kommer att undersöka rättvisa som en social relation och sålunda är närmare relaterat till kritiken mot den liberalistiska synen och de omsorgsetiska perspektiven, när det interpersonliga och intersubjektiva mötet ställs i centrum för det etiska samspelet,

skiljer det sig ändå från båda perspektiven. Här betonar jag, att hellre än att härleda specifika utbildningspraktiker från en speciell uppfattning av rättvisa och hellre än att betrakta empati, samstämmighet och ömsesidighet som hörnstenar för samhällsgemenskap och etiska relationer, överväger jag hur en uppfattning av rättvisa som en relation till skillnader möjliggör en bättre förståelse av själva utbildningspraktikerna. Det är denna specifika uppmärksamhet på skillnader och ”annanhet” (*alterity*) som förändrar vårt sätt att se på etik, politik och sociala institutioner som utbildning.

Att förstå rättvisa genom skillnader: Lévinas bidrag

Denna uppfattning av rättvisa som en relation till skillnader har varit föremål för en stor del av det postmodernistiska och poststrukturalistiska intresset för rättvisa. Hur otillräckliga dessa termer än må vara har både de postmodernistiska och de poststrukturalistiska positionerna framhåvt den paradoxartade naturen hos rättvisa och problematiserat den väsentliga frihet och rationalitet som är grunden för de liberalistiska åsikterna. Genom att börja med frågan om skillnader och annanhet snarare än med likhet har många tänkare ifrågasatt om det är möjligt att åstadkomma rättvisa samtidigt som de erkänner dess centrala betydelse för socialdemokratierna.

Så har till exempel Jean-François Lyotard framfört att rättvisa inte kan betraktas som ett universellt koncept, utan bör ifrågasättas och debatteras och måste ses ”mot en bakgrund av mångfald eller skillnader” (Lyotard 1985, s 87). Drucilla Cornell (1992) återupptar denna tanke och ser rättvisa som ett gränskoncept som paradoxalt nog begränsar sig själv eftersom den införts genom sociala och legala strukturer. Jacques Derrida (1993) har förklarat att rättvisa är en paradox (*apori*), för om rättvisa bara är en möjlighet för den Andre att säkerställa icke-våld, har man förrätt rättvisan genom att fixera och tematisera begreppet. Att vara eller handla rättvist blir därför bara möjligt genom ett förrädiskt handlande. Zygmunt Bauman (1997) går in på ett något annorlunda spår och förklarar att ”problemet” med rättvisa är att det kräver en statsbildning, vilket reducerar människans unikheter till en pluralitet. Ändå är det bara genom ett etiskt svar på den Andres särart som rättvisa blir möjlig. Vad dessa tänkare klargör genom sina provokativa påståenden är, att om man börjar betrakta rättvisa som en paradox, betyder det att man inte kan betrakta socialdemokratien som ett resultat av rättvisa utan som något som ständigt rör sig mot potentiell rättvisa.

Emmanuel Lévinas verk utgör en givande utgångspunkt för en undersökning av dessa möjligheter, om man vill inrikta sig på rättvisans paradoxala natur – inte genom att avfärda hans verk utan genom göra ett specifikt etiskt

ingrepp i det. Genom att ställa etisk ansvarsfullhet i centrum för rättvisan utforskar han den relationalitet som alltid finns i dess innersta kärna. Dessutom bildar hans verk en bro mellan omsorg och rättvisa genom att det belyser den etiska kvalitén i rättvisa relationer som baseras på ett erkännande av ansvar som en relation till den Andre (som en författare nyligen uttryckte det: Lévinas verk ger uttryck för "omsorgsrättvisa" (Edgoose 1997). Genom att hänvisa till Lévinas ger jag också ett bidrag till den nyligen utkomna utbildningslitteratur som tolkar Lévinas etiska filosofi med anknytning till en mängd olika intressen som är viktiga för utbildning i social rättvisa: när det gäller kollektivt minne (Simon 2000, Eppert 2000); förhållandet mellan undervisning och lärande (Todd 2000, 2001a, 2001b, kommande a, b, och c, Edgoose 1997); postmodernistisk subjektivitet (Biesta 1999) och utbildningsforskning (Dykeman 1993). Lévinas klart formulerade arbete om rättvisa har emellertid ännu inte trängt in i utbildningskretsarna och därför erbjuder det en unik utgångspunkt för en undersökning av de etiska aspekterna på utbildning i social rättvisa.

Enligt Lévinas (1999) är ansvarsfullhet en "obegränsad förpliktelse mot den Andre" (Lévinas 1999, s 175) som ger upphov till en känsla för rättvisa som en förpliktelse mot alla Andra. Hans synpunkt möjliggör en helt annorlunda utgångspunkt för att förankra skillnader än genom en liberalistisk värdjan till rationalism. I Lévinas perspektiv härrör rättvisa i stället alltid från en icke-våldsrelation till den Andre och framkommer ur det oändliga ansvar var och en av oss har till den Andres unikhet, särart och annanhet.

Lévinas vidhåller att det inte är enhet och likhet som möjliggör rättvisa. Inte heller är det fråga om någon ömsesidighet mellan subjekt utan den grundläggande asymmetrin i Jagets relation till Andra. Det är en asymmetri som varken uppmärksammas i rättvise- eller i omsorgsperspektivet. Det innebär att man själv alltid har större ansvar än alla Andra och därför står i skuld och är förpliktigad mot alla Andra. Våra förpliktelser mot alla Andra utgör inget deontologiskt ställningstagande eller lydnad mot en rationell rättviseprincip. För Lévinas är det snarare emedan vi är bundna till den Andres anspråk som vi har ett ansvar att säkerställa hans rättigheter. Som Lévinas (1985, 1998b) ständigt påpekar kan man därför bara kräva rättvisa å den andres vägnar, inte för sig själv.

Sålunda ser Lévinas den etiska relationen mellan Jaget och den Andre som inledningen till den politiska relationen. Medan han betonar att rättvisa alltid måste tyglas av den ursprungliga intersubjektiva relationen erkänner han ändå samtidigt att rättvisa faktiskt *utövas* av institutioner (Lévinas 1985, s 90). Den paradox som Lévinas här lyfter fram är att rättvisa alltid innebär mer än vad någon institution kan erbjuda och ändå är det just genom institutioner som rättvisa ens blir möjlig. I denna mening visar sig rättvisa vara ett

löfte som aldrig kan infrias helt och som är inneslutet i våra relationer till skillnader och annanhet. Dessutom framhåller Lévinas tydligt att rättvisa alltid ger den kontext genom vilken vi närmar oss och engagerar Andra. Det betyder att sociala relationer i grunden är relationer som rör rättvisa. Detta innebär inte att alla våra reaktioner mot varandra är ”rättvisa”. Snarare innebär det att de ingår i en etisk-politisk sfär som definieras av både rättvisans och ansvarets parametrar.

Min teoretiska ram är baserad på Lévinas verk och leder mitt forskningsarbete i två riktningar: 1) Rättvisan, liksom etiken, omges inte bara av specifika regler, institutionella bestämmelser eller lagstiftning utan går alltid tillbaka på det intersubjektiva etiska ansvar var och en av oss har för att garantera en icke-våldsrelation till Andra. 2) Rättvisa är därigenom inte bara en princip som existerar *a priori* i utbildningssituationer, utan den ingår i själva utbildningspraktikerna. Det innebär att rättvisa alltid handlar om de praktiker genom vilka ansvaret mot Andra kan förverkligas. Det är därför utifrån detta perspektiv som jag ämnar studera hur utbildningspraktiker gynnar rättvisa villkor och jag inriktar mig speciellt på de etisk-politiska grundtankarna demokrati, medborgarskap och mänskliga rättigheter. Sådana grundtankar ingår inte bara i utbildningsprojekt som rör frågor om social rättvisa. De är också grundläggande för själva innebörden i socialdemokratien. De frågor jag därför ställer beträffande var och en av dessa grundtankar är: vilka utbildningspraktiker står på spel när rättvisa anses vara relaterad till skillnader snarare än till jämlikhet och likhet? (Till exempel hur kan en läroplan som konfronteras med hemlöshet inta, bygga upp och vidhålla vissa attityder om jämlikhet eller skillnader vad beträffar medborgarskap?) Finns det sätt att utöva rättvisa som helt och fullt tar hänsyn till det samspel av skillnader som råder inom pluralistiska, socialdemokratiska samhällen?

För att besvara dessa frågor inriktar sig mitt forskningsprojekt på en undersökning av utbildningspraktikerna i två socialdemokratier, Kanada och Sverige, för att beskriva de mest iögonfallande problemen som utbildningen i social rättvisa står inför. Genom att studera den svenska kontexten kommer jag att kunna ge ett klart alternativ till kanadensarnas sätt att förstå sin erfarenhet av utbildning, vilken vanligen definieras i relation till den man har i Storbritannien och USA. Jag ämnar belysa problem som annars inte framgår av de vanliga jämförelsemodellerna. Mina specifika skäl att fokusera på Sverige är av både begreppslig och pragmatisk natur. Först och främst kan båda länderna, trots betydande politiska skillnader, betraktas som välfärdsstater som har utgjort förebilder för de västerländska socialdemokratiska traditionerna. Det gemensamma perspektivet i de båda länderna vad gäller utvecklingen inom utbildningspolitik och läroplaner lämpar sig därför väl för detta pro-

jekt. För det andra är båda länderna belägna i norr och deras resursbaserade ekonomier är stadda i förändring på grund av den ökade globaliseringen och utvecklingen av de högteknologiska industrierna, vilket inverkar på synen på utbildning. För det tredje belyser situationen i dessa stater de problem och frågeställningar som socialdemokratierna står inför när de inom sina gränser brottas med vitt skilda samhällsintressen, i synnerhet eftersom båda sedan slutet av andra världskriget har blivit alltmer mångfasetterade när det gäller etnisk tillhörighet, kultur, religioner och raser. För det fjärde intar både Sverige och Kanada, trots att länderna skiljer sig helt vad gäller geografisk ytstorlek, en liknande plats på världsscenen. Båda intar en politisk mellanställning och är starkt engagerade i fredsinitiativ och bistånd till utvecklingsländerna (båda har starka och respekterade internationella utvecklingsorgan). Detta inverkar på den betydelse man ger frågor om social rättvisa inom utbildningen. För det femte finns det i Sverige, liksom i Kanada, ett växande akademiskt och offentligt intresse för de stora sociala problem som finns i landet, såsom växande fattigdom och våld mot flyktingar och invandrare. Den akademiska utbildningssamfundet intresserar sig för dessa problem och läroplanerna och utbildningspolitiken utvecklas ständigt. Allt detta erbjuder en rik utgångspunkt för forskning.

Detta projekt vilar metodologiskt på Lévinas belysning av våra relationer till konkreta Andra. Det betraktar rättvisa som en *relation* som är *implicerad i* och *integrerad med* själva den sociala sidan av utbildningssituationen – exempelvis när det gäller institutionernas organisation, omdömen, åtgärdsbeslut och läroplanernas sätt att betona rättvisa. En sådan infallsvinkel lämpar sig för ett studium av utbildningspraktiker som förutsättningar för rättvisa snarare än synen på rättvisa som en *princip* som bör *åtlydas*, *tillämpas* eller *implementeras* i utbildningen.

Avslutningsvis bör sägas att denna undersökning deltar direkt i den aktuella offentliga debatten om utbildningens roll för att fastställa och vidmakthålla de socialdemokratiska samhällsordningarna, i synnerhet med hänsyn till vad många ser som ett förfall av den offentliga utbildningen inom dessa samhällen. Den filosofiska analys som här gjorts kommer att intressera personer som sysslar med skolpolitik, läroplansutveckling och dynamiken i undervisningssituationen genom att den framhäver betydelsen av socialt ansvar som ett sätt att förankra skillnader.

Översättning: Monica Rydén

Referenser

- Bauman, Zygmunt (1997): Morality begins at home – or: Can there be a Lévinasian macro-ethics? I Harald Jodalén & Arne Johan Vetlesen, red: *Closeness: An Ethics*, s 218-244. Oslo: Scandinavian University Press.
- Benhabib, Seyla, red (1996): *Democracy and Difference: Contesting Boundaries of the Political*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Biesta, Gert (1999): Where are you? Where am I? Education, identity, and the question of location. I Carl Anders Säfström, red: *Identity: Questioning the Logic Identity Within Educational Theory*, s 21-45. Lund: Studentlitteratur.
- Callon, Eamonn (1992): Finding a common voice. *Educational Theory*, 42(4), s 429-441.
- Clement, Grace (1996): *Care, Autonomy and Justice: Feminism and the Ethic of Care*. Boulder, CO: Westview Press.
- Cornell, Drucilla (1992): *The Philosophy of the Limit*. New York: Routledge.
- Derrida, Jacques (1992): Force of the law: The “mystical foundation of authority”. I Drucilla Cornell; Michael Rosenfeld & David Gray Carlson, red: *Deconstruction and the Possibility of Justice*, s 3-67. London: Routledge.
- Dykeman, Cass (1993): Encountering the face of the other: The implications of the work of Emmanuel Lévinas for research in education. *Journal of Thought*, 28(3-4), s 5-15.
- Edgoose, Julian (1997): An ethics of hesitant learning: The caring justice of Lévinas and Derrida. I *Philosophy of Education*, s 266-274. Urbana: Philosophy of Education Society.
- Eppert, Claudia (2000): Relearning questions: Responding to the ethical address of past and present others. I Roger Simon; Sharon Rosenberg & Claudia Eppert, red: *Between Hope and Despair: Pedagogy and the Remembrance of Historical Trauma*, s 213-230. Boulder, CO: Rowman and Littlefield.
- Held, Virginia, red (1995): *Justice and Care: Essential Readings in Feminist Ethics*. Boulder, CO: Westview Press.
- Held, Virginia (1997): *Liberalism and the Ethic of Care*. Legal Theory Workshop Series. Faculty of Law, University of Toronto.
- Katz, Michael S; Noddings, Nel & Strike, Kenneth A, red (1999): *Justice and Caring: The Search for Common Ground in Education*. New York: Teachers College Press.

- Lévinas, Emmanuel (1982/1985): *Ethics and Infinity*. Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.
- Lévinas, Emmanuel (1974/1998a): *Otherwise Than Being or Beyond Essence*. Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.
- Lévinas, Emmanuel (1991/1998b): Philosophy, justice and love. I *Entre Nous: On Thinking of the Other*, s 103-122. New York: Columbia University Press.
- Lévinas, Emmanuel (1995/1999): Violence of the face. I *Alterity and Transcendence*, s 169-182. New York: Columbia University Press.
- Liotard, Jean-François & Jean-Loup Thébaud (1985): *Just Gaming*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Noddings, Nel (1984): *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Noddings, Nel (1994): An ethic of caring and its implications for instructional arrangements. I Lynda Stone, red: *The Education Feminism Reader*, s 171-183. New York: Routledge.
- Rawls, John (1971): *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rawls, John (1993): *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Simon, Roger I (2000): The paradoxical practice of Zakhor: Memories of “what has never been my thought or my deed”. I Roger Simon; Sharon Rosenberg & Claudia Eppert, red: *Between Hope and Despair: Pedagogy and the Remembrance of Historical Trauma*, s 9-25. Boulder, CO: Rowman and Littlefield.
- Strike, Kenneth (1999a): Can schools be communities? The tension between shared values and inclusion. *Educational Administration Quarterly*, 35(1), s 46-70.
- Strike, Kenneth (1999b): Justice, caring and universality: In defense of moral pluralism. I Michael S Katz; Nel Noddings & Kenneth Strike, red: *Justice and Caring: The Search for Common Ground in Education*, s 21-36. New York: Teachers College Press.
- Taylor, Charles (1992): *Multiculturalism and the “Politics of Recognition”*. Princeton: Princeton University Press.
- Thompson, Audrey (1998): Not the color purple: Black feminist lessons for educational caring. *Harvard Educational Review*, 68(4), s 522-54.
- Todd, Sharon (2000): When is guilt more than just a petty face? Moving from liberal guilt toward reparation and responsibility in education. I *Philosophy of Education*, s 357-364. Urbana, IL: Philosophy of Education Society.
- Todd, Sharon (2001a): Guilt, suffering and responsibility. *Journal of Philosophy of Education*, 35(4), s 597-614.

- Todd, Sharon (2001b): "Bringing more than I contain": Ethics, curriculum, and the pedagogical demand for altered egos. *Journal of Curriculum Studies* 33(4), s 431-450.
- Todd, Sharon (kommande a): A fine risk to be run? The ambiguity of Eros and teacher responsibility. *Studies in Philosophy and Education*.
- Todd, Sharon (kommande b): *Learning from the Other: Lévinas, Psychoanalysis and Ethical Possibilities in Education*. Albany: SUNY Press.
- Todd, Sharon (kommande c): On not knowing the other, or learning from Lévinas. *Philosophy of Education*. Urbana, IL: Philosophy of Education Society.
- Young, Iris Marion (1996): *Difference as a Resource for Democratic Communication*. Legal Theory Workshop Series. Faculty of Law, University of Toronto.
- Young, Iris Marion (1990): *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.